

НЕТИПОВІ ЯВИЩА В УКРАЇНСЬКІЙ ГРАМАТИЦІ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ (НА МАТЕРІАЛІ КАТЕГОРІЇ РОДУ)

Оксана Халіман

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Проаналізовано прагматичні особливості граматичних значень форм чоловічого і жіночого роду як засобів вираження негативної оцінки в конфліктному дискурсі.

Ключові слова: оцінка, граматична форма, комунікація, конотація, конфронтативні мовленнєві жанри, українська мова.

Досконале володіння мовою стає важливим компонентом професіограми фахівців різного профілю, адже повний вияв професійних обдарувань індивіда відбувається саме засобами мовлення. У такий спосіб особа може реалізувати себе в різних життєвих ролях, скоригувати хід міжособистісного спілкування, що забезпечує ефективну взаємодію у колективі. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема виховання мовця, який усвідомлено користується мовою як засобом самотворення, самоствердження і самовираження.

Проблема викладання української мови як іноземної останнім часом стає дедалі актуальнішою. Для іноземних студентів, які навчаються в українських вишах, оволодіння мовою має відбуватися у зв'язку з вивченням культури, історії, усвідомленням ментальності та реалій, пов'язаних з країною, мову якої вивчають. Система навчання мови має бути структурно і комунікативно орієнтованою, тобто спрямованою на вивчення системи мови, її одиниць і категорій, зв'язків між ними тощо, а також на формування вмінь правильно виражати свої думки конкретною мовою.

Однією з ознак мовлення є його комунікативна зумовленість. Розвиток мовлення слід здійснювати в ситуативно зумовленому контексті. Робота зі студентами в умовах навчальної комунікативної ситуації зможе забезпечити активізацію мовних знань і мовленнєвих навичок, а також розвиток комунікативних умінь. Роль ситуативної інформації виявляється насамперед у її впливі на мовленнєву дію, вибір мовних одиниць [1: 281]. Комунікативно-прагматичний підхід, який активно впроваджують в дидактиці, особливо зарубіжній, передбачає акцент на орієнтацію людини в ситуації, добір характерних для неї мовних засобів, урахування особливостей адресата [7: 468]. Лінгвопрагматика пропонує вивчати комунікацію з огляду на мовленнєві жанри. Людина повинна володіти комплексом прийнятих у суспільстві мовленнєвих жанрів, бо кожен з них має свій набір мовних засобів і моделей поведінки. Власне, йдеться про знання сфер людської діяльності й спілкування, а також маніпулятивної природи мови, яка лежить в основі її варіативності і суб'єктивності [2: 155]. Ще М. Бахтін звернув увагу на те, що інколи люди, бездоганно володіючи мовою, часто почувають себе зовсім беспорядними в деяких сферах спілкування через відсутність практичних навичок використання жанрових форм цих сфер [3: 449–451].

Ситуація мовлення – складний комплекс, який включає як зовнішні, так і внутрішні чинники (раціональні й емоційні характеристики мовців, їхні інтенції, оцінки). Емоційно-оцінна маркованість може виражатися одиницями всіх мовних рівнів. Систематизація засобів вираження оцінних значень в українській мові сприяла наданню оцінці статусу лінгвістичної категорії. Вираження оцінних значень одиницями мови досліджували українські й зарубіжні мовознавці, зокрема такі, як Н. Арутюнова, І. Беляєва, О. Бессонова, А. Бурячок, Т. Вільчинська, О. Вольф, Г. Золотова, В. Іващенко, І. Кононенко, Т. Космеда, В. Лопатін, Т. Маркелова, В. Никитевич, І. Онищенко, О. Петрищева, С. Проскуркіна, М. Ретунська, О. Селіванова, О. Семенюк, Ж. Соколовська, О. Столярова, Б. Хричиков, В. Шинкарук, І. Шкіцька та ін. Однак граматичні засоби вираження категорії оцінки вивчені в українському мовознавстві недостатньо і фрагментарно. Окремого дослідження потребує також нетипове використання грамам роду в певних мовленнєвих жанрах.

Мета цієї наукової розвідки – визначити роль морфологічних значень чоловічого і жіночого роду у виникненні оцінки, подати аналіз уживання форм чоловічого і жіночого роду як засобів вираження негативно-оцінних характеристик з огляду на їх використання у певних мовленнєвих жанрах.

Рід, як відомо, „несловозмінна граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника; полягає у поділі іменників на класи, віднесені відповідно до чоловічого, жіночого і середнього родів” [17: 514]. Іменники спільного роду „означають осіб як чоловічої, так і жіночої статі”, здебільшого це слова, які „дають експресивну характеристику означуваній особі” [17: 514]. При ознайомленні іноземних студентів зі структурою категорії роду варто наголосити, що граматичне значення спільного роду не входить до опозиційних відношень інших її складників. Наприклад, іменники чоловічого роду позначають осіб чоловічої статі, іменники жіночого роду – жіночої, середнього роду – недорослих істот без диференціації статі. Стать осіб, що позначається іменниками спільного роду, активується тільки синтагматично – контекст детермінує їхній грамамний зміст (див. схему 1).

На початковому етапі вивчення мови іноземних студентів слід ознайомити з граматичними значеннями категорії роду, їхніми типовими засобами реалізації. Після розуміння системи типових уживань варто звернути увагу на прагматичний рівень, зокрема вираження оцінних значень у комунікативних ситуаціях.

Родову характеристику в назвах людей і тварин часто використовують для розрізнення істот за статтю.

Деякі імена (іноді в переносному значенні), „маючи формальні ознаки чоловічого роду, застосовуються для називання осіб жіночого роду”, і навпаки, „імена з формальними ознаками жіночого роду набувають значення „особа чоловічої статі” [9: 251–252], що породжує експресію, оцінне значення [4: 69–70].

На думку О. Потебні, смислове значення категорії роду може і має бути виявленим,

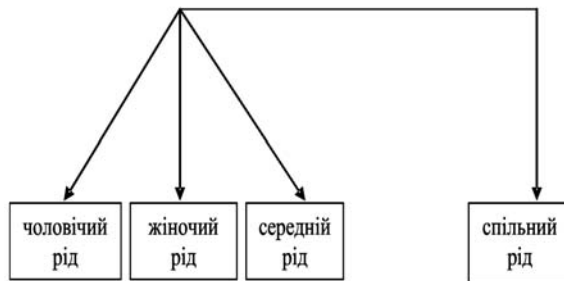

Схема 1

але не в мові повсякденного життя, де через швидкий рух думки немає можливості зупинитися на значенні граматичних форм, а в мові поетичній: „Про те, чи має рід зміст, можна судити лише за тими випадками, коли думці дається можливість на ньому зосередитись, тобто за творами поетичними” [Цит. за: 4: 60]. Під поетичними текстами О. Потебня розуміє, як відомо, художні тексти.

Досліджуючи динамічні аспекти мовної семантики, О. Тараненко зосереджує увагу на процесі метафоризації категорії граматичного роду. Переноси родової форми при позначенні осіб протилежної статі, як указує дослідник, відбуваються на основі констатації деякої їхньої схожості, що справді існує, чи уявної, лише бажаної для мовця, яку він спеціально приписує комусь із конкретною метою. Такі переноси здійснюються і для позитивної, і для негативної характеристики особи з різноманітними модифікаціями у кожній із оцінок.

Це передусім принизлива характеристика особи. Метафоризація „форма жіночого роду – значення чоловічої статі” здійснюється стосовно осіб чоловічої статі, яких мовець вважає (або хоче такими відрекомендувати) нерозумними, слабохарактерними, зі слабкими нервами, боягузами, сором’язливими, балакучими, манірними „і до яких він таким чином виражає принизливе ставлення, прирівнюючи до жінки” [15: 121]. Названі ознаки, відповідно, розцінюються як більш „жіночі”, ніж „чоловічі”, що і робить можливою таку метафоризацію; вона охоплює переноси стосовно інтелектуальних та вольових якостей особи, а також деяких манер поведінки. Ще Ф. Буслаєв та О. Потебня досліджували прийоми і принципи метонімічного і метафоричного застосування слів жіночого роду стосовно осіб чоловічої статі [4: 67].

Протилежний процес „форма чоловічого роду – значення жіночої статі” має більш вузьку тематичну сферу, здійснюється в основному стосовно грубих (за зовнішністю і манерою поведінки), незграбних, неохайних жінок, особливо старих. О. Тараненко виділяє деякі типи таких переносів, а саме: жартівливо-схвальна характеристика особи – в основі метафоричного позначення дівчаток, дівчат, молодих жінок, які нагадують мовцеві зовнішність, манеру поведінки хлопчика, а також пестлива характеристика особи – як чоловічої, так і жіночої статі; характеристика, що вказує на переваги (тільки при переносі від чоловіка до жінки); прийом кокетування – в мовленні жінки стосовно самої себе [15: 121].

У монографії О. Тараненка виділено чотири основні формально-морфологічні моделі метафоризації категорії роду:

- 1) слово, що має значення особи тієї чи іншої статі і є одним із двох членів однокореневої родової кореляції, яку використовують для позначення особи протилежної статі;
- 2) корінь (чи основа), що має значення особи певної статі, вживається для позначення особи протилежної статі (перенесення відбувається і граматично – формою відповідного роду);
- 3) формант (суфікс чи флексія), який має значення особи конкретної статі, вживається для позначення особи протилежної статі, модифікуючи її;
- 4) родове оформлення частин мови, що позначають ознаки і дії, також може бути перенесене і на особу протилежної статі [15].

А. Загнітко також звертає увагу на контекстуальну зумовленість реалізації грамам роду, наголошуючи, що контекст, наповнюючи граматичну форму роду іменника по-

замовним змістом, не обов'язково визначає „динаміку” родової приналежності слова, яка може залишатись тією самою, але змінюється її семантичний зміст: вона (форма) несе інформацію не про стать особи, а про соціальну значущість її професії, посади, напр.: *Приплющивши очі, сиділа жінка-гід, обпершись плечима об високу спинку сидіння* (П. Гуріненко); *Продати їм квитки для жінки-матроса було справою однієї хвилини* (М. Леліков); *„Ви когось шукаєте?” – грубим, але незлим голосом спитала в неї жінка-вахтер у форменому кашкеті* (В. Чудний) [6: 113]. На думку дослідника, „властивість вільного вживання іменника для характеристики осіб чоловічої, жіночої статі і виступає показником домінації в його структурі сигніфікативного змісту, що дозволяє йому, крім називної функції, виконувати оцінну, яка домінує” [6: 113]. А. Загнітко вказує на наявність у подібних прикладах сем модальності позитивної або негативної оцінки. Варто зазначити, що для української мови є типовим використання іменників-назв професій чоловічого роду стосовно жіночої статі. Існування негативної оцінки в реченнях такого типу доцільно констатувати тільки у разі характеристики їх на основі відомого з прадавніх часів протиставлення чоловіка і жінки як позитивного і негативного [Див. про це: 9: 19], що не співвідноситься зі статусом жінки в сучасному суспільстві.

Аналізуючи виокремлені приклади з художніх творів українських письменників, використовуємо дослідження О. Дерпак, яка вивчає комунікативно-прагматичні та мовні особливості мовленнєвих жанрів (МЖ), що спрямовані на конфронтацію комунікантів, які ініціюють і підтримують ситуацію конфлікту. Дослідниця приділяє увагу двом основним групам МЖ: категорично-спонукальним (брутальний наказ, вимога, заборона, погроза) та негативно-оцінним (зауваження, невдоволення, докір, осуд, звинувачення) [5: 8].

У результаті суцільної вибірки фрагментів діалогів з художньої прози українських письменників було виявлено випадки використання родових форм для вираження оцінних значень у конфронтаційних мовленнєвих жанрах. При реалізації МЖ *вимоги*, як зазначає О. Дерпак, „комунікативні статуси мовців або рівні, або ж мовець володіє нижчим комунікативним статусом, а звідси – не має безпосереднього права примусити адресата до певних дій” [5: 7]. Для категоричності спонукання, як показують приклади, мовець може використовувати форми жіночого роду стосовно осіб чоловічої статі з оцінним значенням. Він не приписує співрозмовникові рис жіночої статі, але своїм спонуканням натякає, що той набуде їх, якщо не виконає певних дій, пор.:

Сергій мовчки дивився на Володька й посміхався. Володько поглядав на сердиті, суворі обличчя своїх товаришів, на чисту, синяву пляшку, на велику чайову шклянку, що стояла коло неї, і не знав, що робити. Вже наперед чув в собі огидний присмак горілки, але відмовитись не міг. Інакше було б зле. Він ще хвилину вагався, але Кіндрат ревів:

– Брось дурака валять! Как удару кулаком, весь дім розвалю. Що, ми вмирати мусимо, чи що?

– Но, но! Що це ти того... Не дівка ж... – говорив спокійно Сергій. – Сідай, сідай. Лий, Никоне! Дай-бо-здоров'я! Ще одну! Одразу по дві. Загрітись треба [14: 74];

або

1-й вартовий: Що діється на світі!

2-й вартовий: Земля перевертається: ті, що були нанизу, тепер виносяться нагору. От що!

1-й вартовий: А бог?

2-й вартовий: А що ж бог? Він теж був нагорі...

1-й вартовий: Ох, моторошно мені...

2-й вартовий: Ну-ну, не будь **бабою!** Вартуй, коли наказано! [12: 145].

Як наголошує О. Дерпак, диференціювати негативно-оцінні мовленнєві жанри значно складніше „через відсутність перфомативів як експліцитних ознак наміру мовця і можливу швидку модуляцію намірів мовця від слабшої до сильнішої категоричності негативних оцінок” [5: 8–9]. Крім того, мовець не завжди має намір, щоб адресат сприйняв його висловлювання як той чи інший жанр. Наприклад, коли адресант реалізує приблизно однакові за категоричністю жанри негативною оцінки, „йому часом все одно, чи розцінюють його як докір чи осуд, головне – щоб було зрозуміло, що він сприймає певну подію чи вчинок як різко негативні” [5: 10]. Справді, вибрані фрагменти діалогів важко диференціювати за МЖ, оскільки, сприймаючи їх як тексти художніх творів, ми не можемо оцінювати їх з огляду на інтонацію, емоційність тощо. Розмістивши приклади на шкалі категоричності, досить легко розрізнити полярні жанри цієї групи, напр.:

– *Бачите, яка ледациця з мене зробилася, – озвався Тарас Григорович. – Навіть підвестися важко* (М. Олійник);

– *Та коли ж, – заторохтіли дівчата, – недурно ви його панною звете, жахається дівчат, як лякана дівка парубків* (А. Стороженко) [Цит. за: 15: 121–122];

Юра перший перебив тишу:

– *Гарний, каже, наш край.*

– *Гарний та дурний, – флегматично додає Павло й спльовує.*

– *То найкраще, кажу, коли б кожний починав від себе.*

Павла зірвало:

– *Брешеш, брате! Не туди стріляєш. Те, що чоловік децю гульне, децю розправить кости, – дурне. Не станеш сидіти на запічку й, як стара баба, стогнати. Молодість є молодість й кінець* [13: 18];

Вихор докурив цигарку і, не знаючи, де подіти недокурок, затис його в долоні.

– *Товаришу командир, я прохання маю, – сказав він.*

– *Слухаю.*

– *Покажіть мені того, хто мене так спритно накрив під Бахчисараєм. Я дуже хочу з ним познайомитися.*

– *А ви вже знайомі. Товаришу П'ятниця, чого ти стоїш, наче засватана дівка? Тебе питають розвідники, підходь до них, знайомся ще раз, – прикусив сивого вуса командир. – Веди гостей, а там розберетеся.* [10: 355];

– *Я не вмю грати... – сказав Андрій.*

– *Не ламайся, як **красна дівиця**. Соромно слухати, – втрутилася Надія Василівна* [8: 356].

На функціонування фразеологічного звороту *красна дівиця* також звертає увагу Т. Космеда, наголошуючи, що його вживання надає особі чоловічої статі оцінної характеристики „занадто несміливий, сором'язливий юнак” [9: 296].

– *Тихо! Не кричить!* – умовляв його Володько. Він хотів звестися та йти.

– *Не! Досить мовчати!* – кричав Тараско, схопив порожню пляшку і вимахував нею над головою. – *Кричати буду! Хай чують всі! Не, не! Ще не підеш! Сиди!*

– Піду, піду! Я вже йду! Йду! – він встав, а за ним встали інші. Ганка також встала. Тільки Никон сидів. Опустив голову на руку й сидів. Потім зненацька голосно заривав. Всі обернулися в його бік.

– Никоне! – вдарив міцно Володько по його плечах. – **Баба** ти?

Никон зірвався, вдарив міцно по столі кулаком, аж підскочили шклянки, і диким, п'яним голосом через плач заревів: – Не дозволю! Яке мають право мене робити злодієм? Я не крав! Не крав! Я нічого не крав! – він гатив кулаком за кожним словом [14: 321];

„Творю державний народ, – каже, мов грім гримить, – будую нову Росію. Без болю не родиться ніщо. А ти розслився, як **баба**, драгунський офіцер! З потомствених дворян! Кисляк, мерзотник, от що таке ти!” [11: 309].

Для досліджуваних текстів характерна також метафоризація протилежного характеру: вживання форм чоловічого роду стосовно жіночої статі у негативно-оцінних МЖ. Мовець негативно оцінює співрозмовницю, кепкуючи з її бажань, зважаючи на те, що риси протилежної статі їй не можуть бути притаманні, напр.:

Він стрибнув до неї і потяг до копички сіна, кинув на м'яке стеливо і висипав у пелену ягоди з картуза. Вона дивилася, не розуміючи, що від неї хочуть, беззвучно ворушила губами, і в її очах було півнеба. Вона дивилася на нього секунду-дві, і губи її, висохлі на вітрі, потріскалися, тому їй було боляче посміхатися, але вона усміхалась. Тимко ненавидів її очі, а усмішка її зовсім збісила його:

– Он тобі кобила зуб вибила. Вона прикрила губкою щербинку, але не зводила очей з нього.

– Ну, чого витріщилась? Хочеш ханшею бути?

– А ти?!

– Я піду в козаки.

– І я з тобою...

– Ха-ха, який же з **баби козак**! Ні, ти сиди на копці і будь бранкою, а я прийду з військом і визволю тебе з неволі [16: 396];

– Марійко! Дитино! А ти ж куди? – Усміхається Марійка. – Туди, де й усі, мамко! Піду з Павлом.

– Це, мамко, коли вже зовсім перевертати світ, то до останнього, – каже Павло: – І баби най покажуть своє. Видите, який **козак**. Позір! [13: 159].

Внаслідок перенесення граматичної форми з одного виду відношень на інший виникає граматична метафора. Її можливості значно бідніші, ніж лексичної, тому що словоформи обмежені у своїй рухливості і сполучуваності, граматична образність менш яскрава, ніж образність слів, оскільки граматичні значення відрізняються своїм узагальненим, абстрактним характером, граматичній структурі властива стійкість і сталість системи зв'язків, вона менше піддається дії екстралінгвістичних факторів. Метафорична сила класифікаційних категорій, як наголошує О. Шендельс, найбільша і найяскравіша, завдяки їхньому тісному зв'язку з лексичним значенням, тобто у створенні метафори бере участь і лексичне, і граматичне значення [18].

О. Шендельс аналізує три шляхи виникнення метафори в граматиці:

- 1) транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, у сферу вживання іншої форми тієї ж системи опозицій (характерна для словозмінних опозицій);
- 2) подолання несумісності граматичного значення форми і лексичного зна-

чення слова, що виступає у цій формі (характерне для словозмінних і класифікаційних категорій);

3) подолання ситуативної несумісності форм (типова для класифікаційних опозицій, зокрема граматичного роду) [18: 52–54].

В останньому випадку основою створення метафори „служить несумісність реальної життєвої ситуації з вибором родової форми” [18: 55]. Як показують проаналізовані приклади, протиріччя між граматичним значенням певного роду і протилежною статтю означуваної особи зумовлює зміну лексичного значення, тобто граматичне значення в певному контексті впливає на лексичне значення слова, яке внаслідок впливу починає виражати оцінне значення (див. схему 2).

Отже, як вербальна, так і невербальна поведінка, наміри співрозмовників є визначальними чинниками комунікації. З іншого боку, ці чинники завжди зумовлені контекстом, ситуацією. Граматична категорія роду, реалізуючись у мовленні, поряд з іншими своїми функціями може виражати оцінне значення. Більшість таких реалізацій – нетипове вираження граматичних значень у деяких граматичних формах, що виявляється у синтагматичному плані. Завдяки тим функціям, які виконують родові форми у певних контекстах, вони набувають нових значень, тобто категоріальний зміст пов’язаний

не тільки з внутрішньою формою, але й з тим контекстуальним оточенням, у якому живається знак і яке активує його приховані, невиражені властивості.

Реформування мовної освіти полягає насамперед у переорієнтації навчальних курсів з мови на розвиток в особи мовленнєвих умінь і навичок, необхідних для того, щоб вона вирішувала життєві проблеми, задовольняла свої культурні запити і комунікативні потреби, пов’язані з практичною діяльністю. Робота з іноземними студентами в умовах навчальної комунікативної ситуації має спрямовуватися також на ознайомлення з нетиповими реалізаціями мовних одиниць у певних контекстах, зокрема граматичних значень роду.

Безперервний розвиток мови сприяє появі нових її функціональних особливостей, що зумовлює необхідність подальших досліджень, серед них і щодо граматичних засобів вираження категорії оцінки та вироблення методики розв’язання цих завдань у курсі української мови як іноземної.

1. Баландіна Н. Розвиток ситуативного мовлення: проблема визначення // Текст як об’єкт лінгвістичного дослідження і засіб навчання мови: Збірник наукових доповідей: У 2 т. – Полтава, 2007. – Т. 2. – С. 278–283.
2. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. – Ростов-на-Дону, 1993.

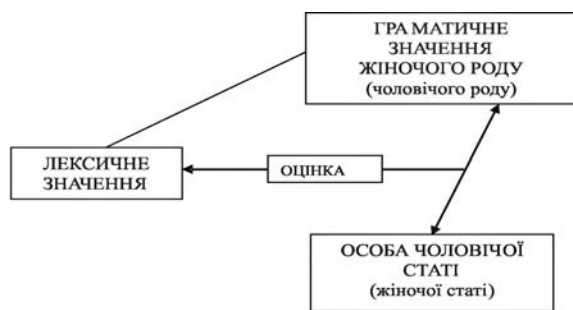

Схема 2

3. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986.
4. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1972.
5. Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005.
6. Загнітко А.П. Контекстуальна зумовленість реалізації в граемі роду іменника позамовного змісту // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи. – К., 1988. – С. 101–115.
7. Зимек Р. Коммуникативно-прагматический подход как основа эффективности преподавания русского языка (Лингвистика и лингводидактика на рубеже веков) // *Rossica Olomucensia XXXVIII (za rok 1999)*. – 2 čast. – Olomous, 2000. – С. 463–472.
8. Копиленко О.І. Дуже добре. Десятикласники. – К., 1978.
9. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів, 2000.
10. Кучер В. Чорноморці // Кучер В. Твори: У 2 т. – К. – Т. 1.
11. Лепкий Б.С. Не вбивай // Лепкий Б.С. Мазепа: Трилогія. – Чикаго, 1959.
12. Мамонтов Я. Ave Maria // Мамонтов Я. Твори. – К., 1962.
13. Самчук У. Гори говорять! Роман: У 2 ч. – Вінніпег, 1944.
14. Самчук У. Батько і син // Самчук У. Волинь: Роман: У 3 ч. – Торонто, 1969. – Ч. 3.
15. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К., 1989.
16. Тютюнник Г. Вир // Тютюнник Г. Твори: У 2 т. – К., 1970. – Т. 1.
17. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К., 2000.
18. Шендельс Е.И. Грамматическая метафора // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1972. – № 3. – С. 48–57.

UNUSUAL ELEMENTS OF UKRAINIAN GRAMMAR OR FOREIGN STUDENTS (BASED ON MATERIAL ABOUT THE CATEGORY OF GENDERS)

Oksana Khaliman

H. S. Skovoroda National Pedagogic University of Kharkiv

This article presents the analysis of pragmatic peculiarities of masculine and feminine genders as the means of expressing negative appraisal in conflict discourse.

Key words: appraisal (evaluation), grammatical form, communication, connotation, confrontational speech genres, Ukrainian language.